

RECENZE A REFERÁTY

E. S. V a r g a: **Kapitalismus dvacátého století** (Orbis, Malá moderní encyklopedie, 1962, 162 stran).

Nestor sovětských ekonomů, dnes pětadesátiletý akademik E. S. Varga, ukládá do své nové, tentokrát populárně vědecké knížky *Kapitalismus dvacátého století* vnitřně velmi bohatou, syntetickou analýzu vývoje kapitalistické ekonomiky. Je dobře, že tuto Vargovu práci (přeložil ji Milan Klášterský) vydala v českém znění *Malá moderní encyklopedie*; i formálně se tak odliší toto vědecky průkazné pojednání o změnách v kapitalistickém světě od hluché a bezzubé „didaktičnosti“ nechvalně známé brožurkové produkce.

Varga tu mimoděk také představuje jakýsi osobní, živý příklad toho, že právě k napsání čilivě a hodnotně populární ekonomické studie je zapotřebí komplexního ekonomického vzdělání i velké politické a ideologické erudice. A navíc mohl akademik Varga vložit do své práce také zkušenost šesti desítek let aktivní stranické a veřejné politické činnosti; věnoval se jí prakticky od studentských let už v Budapešti. Svůj široce vědecky založený zájem zaměřil pak Varga především do oblasti kapitalistické ekonomiky, kde si také získal jméno známého odborníka. Známa je např. jeho práce o *Světové hospodářské krizi a boji dvou systémů* z roku 1932 nebo kniha o *Kapitalismu v předvečer první a druhé světové války* vydaná v roce 1938, a zejména pak jeho světově proslulá studie z roku 1946, nazvaná *Změny v ekonomice kapitalismu v důsledku druhé světové války*. Svým způsobem zde vrcholí Vargův velký smysl pro nezeschematizované a samostatné, přitom však hluboce marxistické, analytické nazírání na vývoj monopolního údobí kapitalistické ekonomiky. Je známo, že právě těmi nejpodněnějšími pasážemi knihy — týkají se zvláště ekonomické funkce buržoazního státu, dále změn v mezinárodní dělbě práce a zahraničního obchodu a hlavně pak některých názorů na státně monopolistický kapitalismus — Varga výrazně překročil těsné hranice z fetišizovaných stalinových norem myšlení, načež ovšem následovala, podle očekávání, vynucená dlouholetá publikační odmlka. Nebereme-li v úvahu studii z roku 1953 *Základní otázky ekonomiky a politiky imperialismu*, materiálově sice bohatou a významnou i pokusem o komplexní rozbor vývojových tendencí kapitalistické soustavy v etapě její všeobecné krize, avšak knihu tvrdým kurzem nejvyššího „normotvůrce“ poněkud zdeformovanou, vydal Varga teprve v roce 1961 knížku, o níž tu referujeme. Varga v ní ovšem nevypsal dějiny kapitalismu, nýbrž, řečeno jeho vlastními slovy, chtěl pouze nastítn hlavní změny, jimiž kapitalismus během posledních šedesáti let prošel. K napsání této práce ho vlastně podnítl text přednášky, kterou proslovil na jubilejním zasedání Akademie věd SSSR, svolaném v roce 1959 na oslavu Vargových osmdesátin.

Podstatně rozšířený a v popularizující verzi rozepsaný původní rukopis se tedy zakládá na zevrubné a historicky konkrétní znalosti ekonomického i politického vývoje soudobého kapitalismu, zejména v jeho neokapitalistické modifikaci. A Varga navíc zvyšuje účinnost přesvědčivé síly svých důkazů stálým srovnáváním starších i zcela nových forem projevů monopolního kapitalu (často je dokumentuje cifernými přehledy a tabulkami); a hlavně, Varga vždy přísně odlišuje nové jevy v kapitalistické ekonomice — ať v oblasti průmyslové výroby, v zemědělství, ve vojenství nebo ve změnách tržních vztahů či sociálního postavení pracujících — od jejich politickoekonomické a třídní podstaty, od jejich vlastních příčin. Tato diferenciacie představuje také průvodní metodický rys, zřetelně patrný ve všech šesti kapitolách knihy, jejichž posloupnost v podstatě zachovává periodizační stupně všeobecné krize kapitalismu.

Širší rámec epochy, kterou Varga zkoumá (za východisko si vzal rok 1900), vymezuje ve smyslu věcném i časovém relací mezi neproměrně nízkou úrovní výroby, dopravy, kapacity vnitřního a mezinárodního trhu i produktivity práce atd., na začátku našeho století a mezi jejich dnešním stavem. I když tu všude nastaly převratné změny (ve Vargově podání dobře vynikají změny ve struktuře zaměstnaneckých skupin a přesuny center mezinárodní kapitálové síly), ekonomické zákony kapitalistického vývoje se nezměnily, jeho základy zůstaly

stejně — jsou však silně ořесeny všeobecnou krizí (kap. III—IV). Z této oblasti sleduje Varga zvláště některé vybrané ukazatele nerovnoměrného vývoje různých národních hospodářství v západním světě. Deformaci jednotlivých fází průmyslového cyklu i převahu relativně vyrovnané a v některých zemích dokonce zvyšující se poptávky nad nabídkou počínaje rokem 1945 až do roku 1957—1958 — kdy se již objevily zřetelné příznaky světové krize z nadvýroby — vztahuje Varga, co se příčin týká, v podstatě jen na pronikavé snížení sumy národního bohatství, k němuž došlo v průběhu druhé světové války. Zdá se však, že bychom tu z hlediska determinace stimulujících příčin dlouholeté poválečné konjunktury kapitalistického hospodářství zůstali jádru věci přece jen něco dlužni; přinejmenším se absolutní snížení úrovně národního bohatství v plné míře nevztahuje na USA. Zvýšená poptávka po výrobních prostředcích i po předmětech dlouhodobé spotřeby (str. 47) představuje jistě důležitý předpoklad pro rychlý poválečný rozvoj výroby i pro rozšíření a změny proporcí kapitalistického trhu. Avšak již v roce 1958 se výroba v hlavních průmyslových zemích Západu více než zdvojnásobila (ve srovnání s předválečným stavem, str. 49), aniž s tímto posunem rostla úměrně kupní síla pracujících (ta se naopak v důsledku inflačního pohybu kapitalistických měn relativně stále snižuje) a aniž adekvátně rostl export zboží.

Při povaze Vargovy práce lze přirozeně připustit leckdy jen pouhé konstatování obecně známých skutečností, které se nemusí vždy obsáhně zdůvodňovat. Přesto však některé zvláštní úkazy moderní fáze kapitalistické ekonomiky, např. otázka tzv. „strukturální“ krize anglického průmyslu nebo pouhé čtyřicetiprocentní zvýšení anglické výroby do roku 1958, a naopak nezadržitelně rostoucí převaha amerických monopolů ve světovém kapitalistickém hospodářství visí pro nedostatek hlubší analýzy jaksi ve vzduchu. Ekonomické vysvětlení nejdynamičtějšího činitele hospodářského vývoje USA, tj. rostoucí reálné produktivity práce, chybí u Vargy pak úplně. Snad by se tato mezera poněkud vyplnila, kdyby byl autor do kontextu vřadil vybrané sice, avšak zcela konkrétní ukazatele o technice a technologii výroby a o rychlosti obnovy fixního kapitálu vůbec. Nestáčí totiž jen apodikticky zdůrazňovat hospodářskou převahu USA; vyvolává totiž místy dojem, že funguje jako causa finalis všeho pohybu světové kapitalistické ekonomiky.

Varga soustředil většinu základních údajů o nejdůležitějších hospodářských změnách kapitalismu ve zvláštní kapitole (str. 93—111). Tyto údaje mají ovšem spíše povahu obecně informativní a jen velmi zprostředkovaně vysvětlují ekonomické tendence nerovnoměrného vývoje vyspělých průmyslových zemí na Západě. Nebo neměl snad naopak z faktů o rozvoji techniky a použití vědy ve výrobě kapitalistických států vyplynout závěr o postupující internacionalizaci jednotlivých národních ekonomik (zde mimochodem také vězí objektivní východisko koexistence dvou společenských soustav), jejíž tlak se snaží státní monopolní kapitál regulovat novým dělením světových tržních vztahů, a to zpravidla v rámci různých vojenskoekonomických bloků? Tato seskupení ovšem, kromě ochrannářského podpírání ekonomické síly různých integračních sdružení, působí ekonomicky expanzivně v neprospěch rozvojových zemí a v ryze politické motivaci také proti zemím socialistické soustavy.

Naproti tomu řadí Varga proces tzv. „dobrovolného odchodu“ kolonizátorů z dnešních málo vyvinutých zemí jednoznačně do oblasti politických mýtů buržoazní propagandy. Politická suverenita tu přirozeně vůbec ještě neznamená ekonomickou a namnoze i ideologickou nezávislost na bývalých metropolích. Řada údajů státoprávní povahy, které o tom Varga shromáždil, sice rychle zastarává, nicméně z celého kontextu jeho práce je patrné, že program dekolonizace ještě daleka není úplně uzavřen. Brání tomu dosud závislost na výrobních kapacitách někdejších tzv. mateřských zemí, také systém komerčně nevýhodných bilaterálních smluv atd.

Dělbů světového kapitalistického trhu na řadu měnových oblastí, dále nestejně podmínky konkurence v různých zemích a v různých hospodářských seskupeních, spojuje Varga také s likvidací soustavy nejvyšších výhod a se zákazem volného pohybu kapitálu. Co ovšem platí ve vztahu mezi různými vzájemně si konkurujícími monopoly, nevztahuje se v plné míře na jednotlivá integrační seskupení. Rozdíly mezi celkem a částí musíme i v podmínkách státní monopolního kapitalismu volky nevolky respektovat, a to bez obavy, že tím snížíme váhu ekonomické a politické labilnosti kapitalismu jako celku.

Jistou antinomii bychom bez nesnázi také našli ve Vargově zjištění, že kvalifikovaní dělníci ve starém slova smyslu v závodech a v továrnách v současné době neexistují (str. 115). Technický pokrok v kapitalistických zemích způsobuje, že odborná kvalifikace dělníků přestává hrát ve výrobě rozhodující úlohu. V tom vidí Varga také hlavní příčinu nivelizace dělnických mezd. Pokračujeme nicméně v interpretaci Vargova názoru na tentýž problém (str. 96). Stále více se totiž vyskytují úplně automatizované závody, v nichž dělníci zpravidla nevykonávají fyzickou práci; kontrolují pouze výrobní mechanismy, odstraňují závady a provádějí drobné

opravy. Čím dále tím většího významu pro řízení práce automatizovaného provozu nabývá kybernetika.

Otázka všeobecné tendence kvalifikační úrovně dělníků ve vysoce mechanizovaných a automatizovaných provozech je zřejmě velmi aktuální a není přirozeně dosud jednoznačně vyřešena. Je to ostatně světový problém; živě se o něm diskutovalo např. na římské konferenci o tendencích světového kapitalismu (srovnej: *Tendenze del capitalismo italiano*, Editori Riuniti, Řím 1962). Soudíme však, že tou měrou, jakou bude vzrůstat index technické vybavenosti jednotlivých závodů, celých odvětví a ovšem také zemědělské výroby (str. 97), musí se nezbytně náročnost na všeobecnou kvalifikační úroveň dělníků obsluhujících složitá výrobní zařízení zvyšovat, a to i za cenu rostoucí specializace. Při prohlubující se dělbě společenské práce bude nepochybně stále více ustupovat do pozadí někdejší univerzální řemeslná průprava (váže se s nesériovým extenzivním způsobem práce a výroby), avšak celková intelektuální a odborná náročnost na zaměstnance nejmodernějších provozů se musí stále prohlubovat. Nelze přece „odstraňovat závady a provádět drobnější opravy“ na dnešních velmi složitých, elektronicky programovaných výrobních soustavách, aniž předpokládáme „kontrolující personál“ s vysokým technickým vzděláním.

Vargova knížka má ovšem pro svou celkovou skladbu mnoho předností, srovnáme-li s ní jiné publikace obdobného druhu. Varga je totiž svým vědeckým zaměřením empirik plus imanentní kritik, a proto nevybírání nové jevy v ekonomice kapitalismu podle známé černobílé šablony, podle níž se v kapitalismu jeví vše opačně než v socialismu. Je ostatně známo, že v tuhé éře Stalinova kultu práce na tuto svoji objevnou a nekomfortní vědeckou zvidavost doplatil. Ne tedy z apriorních hledisek, nýbrž vždy jen cestou srovnání a logické klasifikace podstatných rysů v měnění se ekonomice imperialismu dochází Varga k věcně zdůvodněným závěrům. A znovu jimi potvrzuje známou Marxovu vědeckou anticipaci o zániku kapitalismu revoluční cestou. Tato vůdčí myšlenka se znovu a znovu potvrzuje na pozadí všech Vargových vývodů, ať už zasahují do oblasti postupující koncentrace výroby a státně monopolního kapitalismu, nebo ať se týkají vzniku investičních trustů atd.

Přímou formou nebo i ve skryté diskusi Varga přesvědčivě vyvrací také bizarní představy buržoazních a liberálních ideologů na Západě, kteří rádi spřádají jen hypoteticky platné konstrukce o tzv. lidovém kapitalismu nebo o jiných cestách „transformace“ kapitalismu. Varga naopak dochází k zajímavému závěru, z něhož ve svých pracích vycházel Marx, že totiž dnešní kapitalistický systém připomíná svou základní sociální strukturou stále více společnost složenou pouze ze dvou tříd, tj. z buržoazie a z proletariátu. A budeme-li třebas i pod lupou zkoumat všechny „změny“ a vůbec celý vývoj světového kapitalismu v posledních šedesáti letech, potvrdí se nám, že jeho ekonomická podstata je v zásadě stejná dnes jako na začátku XX. století. Ekonomické zákony a jejich funkce se nezměnily. Uplatňují se stejně účinně při akumulaci a koncentraci kapitálu, jakož i při zvyšování jeho organické skladby; roste produktivita práce a přitom se zvyšuje míra vykořisťování. Projevují se také zhoubné důsledky hospodářských krizí, stále ještě vládne anarchie ve výrobě atd. Nic se přirozeně nezměnilo ani v třídních vztazích kapitalistické společnosti. Zároveň ovšem nastaly ve světové kapitalistické ekonomice velké strukturální změny, nechtě se už týkají mohutných materiálních výrobních sil společnosti, produktivity práce, techniky a vědy ve výrobě atd. A zejména pak se vznikem socialistické soustavy došlo k rozbití monolitní kapitalistické světovlády.

K tomuto ideovému závěru vyúsťuje logicky Vargův výklad. Jeho práce nepředstavuje ovšem nějaký objevný program dalšího výzkumu kapitalistické ekonomiky, je to však zdařilý příklad populárně vědeckého zpracování této složité problematiky.

Zdeněk Kirs

K problematice rozvoje společenských věd v socialistické společnosti

V několika posledních letech nastalo u nás určité oživení vědecké práce na úseku společenských věd. Nesporně se v tom projevil blahodárné důsledky XX. a XXII. sjezdu KSSS, úsilí o překonání všech pozůstatků dogmatismu rozšířeného v období, jež souhrnně nazýváme kultem osobnosti.

V řadě oficiálních projevů čelných představitelů ÚV KSSS i v mnoha článcích sovětských vědců byla zdůrazněna potřeba rozvoje těch společenských věd, které byly v minulosti zcela opomíjeny, jako sociologie, sociální psychologie i jedné ze tří základních částí marxismu — vědeckého komunismu. Bylo kritizováno (např. B. N. Ponomarjovem v *Kommunistu*, 1963, č. 1) i zaostávání práce na úseku historie dělnického hnutí.

Proto nutno uvítat každý podnět, který směřuje k oživení práce na úseku společenských